

BUHÂRÎ'NİN OTORİTESİNİN, TEFSİR KİTAPLARINDA KENDİSİNE YAPILAN ATIF SAYILARI ÜZERİNDEN TESPİTİ (HİCRÎ 3-6. ASIRLAR ÖZELİNDE)

Determination of The Authority of Al-Bukhari By The Numbers of References Made to Him In The Tafsir Books (Specific to The 3rd-6th Centuries of Hijri)

Dr. Öğr. Üyesi Alparслан KARTAL

Kafkas Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kars/TÜRKİYE

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5360-2361>

ÖZET

Bir esere veya müellifine akademik bir çalışmada yapılan atıf, bilimsel etik açısından önem arz etmektedir. Tasnif ettiği Câmiu's-Sahîh adlı eseri ile saygın ve etkin bir konumu olan Muhammed b. İsmail el-Buhârî'nin Hadis ilminde, muhaddisler arasında otoriteleşme sürecine yönelik bazı çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmada ise başlangıçta Hadis ilmi ile birlikte olup sonradan bağımsız bir ilim dalı haline gelen Tefsir alanında te'lif edilen eserlerde, Buhârî'ye ve mezkûr eserine yapılan atıf sayılarının tespiti yapılmıştır. Eserin te'lifinden hicrî 6. Asra kadar geçen süreçte, tefsirlerinde yapılan tarama sonucunda, Buhârî'nin tefsir kitaplarında artan oranda referans gösterildiği görülmüştür. Buhârî'nin ve eserinin otoritesinin sadece hadis alanında değil, hadislere çokça atıfta bulunulan tefsir alanında da bâriz bir şekilde görüldüğü tespit edilmiştir.

Anahtar Kavramlar: Hadis, Buhârî, el-Câmiü's-Sahîh, Otoriteleşme Süreci, Atıf.

ABSTRACT

A reference to a work or its author in an academic study is important in terms of scientific ethics. With his work titled Câmiu's-Sahîh, which he classified, some studies have been carried out on the authoritarianization process of Muhammad, who has a respectable and effective position, in the science of Hadith. In this study, the number of references made to Bukhari and the aforementioned work were determined in the works cited in the field of Tafsir, which was initially with the science of Hadith and later became an independent branch of science. As a result of the scanning made in the tafsir books during the period between the publication of the work and the 6th century AH, it was seen that Bukhari was increasingly referenced in the tafsir books. It has been determined that the authority of Bukhari is clearly seen not only in the field of hadith but also in the field of tafsir where hadiths are frequently referred.

Keywords: Hadith, Tafsir, Al-Bukhari, The process of becoming an authority, Citation.

1. GİRİŞ

Akademik çalışmaların kendisinden önceki araştırmalardan ve eserlerden tamamen bağımsız olması düşünülemez. Her akademik çalışma seleflerinin oluşturduğu terâküm/birikimden istifade eder/etmelidir. Başkaları tarafından üretilen bilgiden yararlanılması durumunda, bunun açıkça ifade edilmesi gerekir ki buna referans gösterme ya da atıfta bulunma ismi verilmiştir. Aksi durumda bilgi hırsızlığı, teknik tabirle intihal yapılmış olur. Bu konuyla bağlantılı olarak, bilgiyi nakleden ilk kaynağa ulaşmaya çalışmak da atfın doğru yapılmasının esaslarından. Her ilim dalında temel bazı bilgileri üreten ve kendisinden sonra gelenlerin eserlerinden bigâne kalamadığı otoriteler vardır ki, bu kişilerin mezkûr konumu kendilerine yapılan atıflarla tebâruz eder.

Her ne kadar bağılı olduğu Sosyal Bilimler alanından farklı bazı özellikler taşısa da Temel İslam Bilimleri'nde de referans gösterme/gösterilme konusu ehemmiyet arz etmektedir. Bir eserin şöhretinin, saygınlığının artması (Ertekin vd., 2002:28) ve otorite haline gelmesi, referans gösterilme oranı ile ilişkilidir. Temel İslam Bilimleri'nin bir alt dalı olan Hadis ilminde de tarihsel süreçte otorite sayılabilecek şahıslar ve eserleri vardır. Şüphesiz bunların başında Buhârî nisbesiyle bilinen Muhammed b. İsmail el-

Cûfi gelmektedir. Hadis ilminin müessislerinden olmamasına ve kendisinden önce birçok eser te'lif edilmiş olmasına rağmen, eserleriyle kendi alanında bir otorite haline gelmiş; daha da önemlisi bu durum günümüze kadar artarak devam etmiştir. Şüphesiz otorite haline gelme, “tenkidden azâde olma” anlamına gelmemektedir. (Berg, 2018: 108)

Türkiye’de Buhârî ve en meşhur olan eseri *el-Câmiü’s-Sahîh*’in de içinde olduğu meşhur ve mütemed hadis kitaplarının otorite haline gelme süreci ile ilgili bazı çalışmalar yapılmıştır. (Çakın, 1997:100-109; Özafşar, 1999:287-356; Bağcı, 2007:123-159; Erkaya, 2007: 161-212) Buhârî ile ilgili çalışmalarda ağırlıklı olarak muhaddisler ve yazmış oldukları hadis eserleri muvacehesinde Buhârî’nin tesiri incelenmiştir. Bu çalışmada ise Buhârî’nin otorite haline gelme süreci, tefsir eserlerinde kendisine yapılan atıf sayıları açısından ele alınacaktır. Başlangıçta hadis ilminin içinde mündemiç olan daha sonra müstakil bir ilim dalı haline gelen tefsirin, hadis ilmiyle yakın ilişkisi olup, bilhassa rivayet tefsirleri büyük oranda hadis rivayetlerine dayanmaktadır. Dirayet tefsirlerinde ise atıf yapılan hadis oranı nispeten daha düşük olsa da belli bir düzeyde hadis nakli onlarda da mevcuttur. Tefsir kitaplarında yer alan hadislerin hangi kaynaktan alındığına dair bilgiler bazı müelliflerce açıkça belirtilse de bazıları tarafından zikredilmemiştir. Tarihsel süreçte İslâmî ilimlerle ilgili te’lif edilen kitaplarda kaynak göstermeme ve intihal suçlamaları yaygın bir durum olsa da (Sakallı, 1996; Yıldırım, 2006, 168-173; Terzioğlu, 2007) mevcut atıf ve referansların sayısının tespiti yine de bazı çıkarımlar yapmaya imkân verecektir. Çalışmanın sınırlılığı nedeniyle sadece hicrî 3-6. Asırlar arası dönemde yazılan bazı tefsirlerdeki Buhârî atıfları, Şamile vb. bazı programlardan tarama yapmak suretiyle tespit edilecek ve sonuçlar değerlendirilecektir. Böylelikle hem Buhârî ve eserlerinin bilimsel saygınlık ve otoritesinin hadis ilmi dışındaki bir alanda tespiti hem de bunun hicrî 3-6. asırlardaki artış/azalış eğiliminin görülmesi mümkün olacaktır.

2. BUHÂRÎ’NİN HADİS İLMİNDE OTORİTE KAZANMA SÜRECİ

İlk hadis eserlerinin yazıldığı dönemden itibaren bazı kitapların, içerdiği rivayetlerin sahih olması ve müellifinin cerh ve ta’dilde titiz olması gibi yönlerle, diğer eserlere göre daha fazla itimada şâyân olduğu görülmüştür. Bazı eserlerin otoritesinin muvakkat olduğu, daha sağlam ve güvenilir bir eserin yazılması ile bu konumunu mezkûr esere devretmek durumunda kaldığı hususu da belirtilmelidir. Hadis eserlerinin otorite kazanma süreci muvacehesinde birçok eserden bahsedilebilir. Buhârî’den önceki dönemde bu anlamda ön plana çıkan iki eser ise Mâlik b. Enes’in (ö. 179/795) *el-Muvatta*’sı ile Ahmed b. Hanbel’in (ö. 241/855) *el-Müsned*’idir. Buhârî’nin eseri *el-Câmiü’s-Sahîh*’in otoritesi ise asırlarca devam etmiş ve halen sürmektedir.

Buhârî ve eserlerinin (bilhassa *el-Câmiü’s-Sahîh*) hadis ilminde otorite kazanma sürecinin aşamaları vardır. Başlangıçta *Târîhu’l-Kebîr* adlı eseri daha meşhurken, zamanla *el-Câmiü’s-Sahîh*’in otoritesi ön plana çıkmıştır. (Çakın, 1997:101) Buhârî, yaşarken ve vefat ettikten sonraki süreçte hicrî 5. asra kadar hadis ilminde tanınan bir kişi olmakla beraber, bir otorite haline gelememiştir. Yaşadığı dönemde akranları tarafından meth edilmemiş olması makul karşılanmalıdır. Vefatından itibaren yaklaşık bir buçuk asırlık dönemde ise İbn Adî (ö. 365/976), (İbn Adî, 1997: 1/226-227) İbn Hibbân (ö. 354/965) (İbn Hibbân, 1973, 9/113-114) gibi bazı muhaddislerce övülmüş; Dârekutnî (ö. 385/995) (Dârekutnî, 1985) ve İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938) (İbn Ebî Hâtim, 1952:7/191) tarafından ise tenkid edilmiştir. Aslında bu dönem Buhârî’nin ve eserinin dikkat çekme, tenkid süzgecinden geçirilme ve İslam coğrafyasında tedricî olarak yayılma dönemi olarak görülebilir.

Buhârî’nin, *Sahih*’i ile hadis ilminde bir otorite olduğuna dair ilk kuvvetli vurgu ise İbn Mende’ye (ö. 395/1004) aittir. Eserine almış olduğu rivayetlerin son kısmında bazen bunların Buhârî ve Müslim (ö. 261/875) tarafından da rivayet edildiğini belirtmiş; bununla hadislerinin değerini ortaya koymayı hedeflemiştir. (İbn Mende, 1985:1/189,199,257,302; 2/627,962) Buna göre, Buhârî ve Müslim’in *Sahihayn*’ı bir otorite olup; orada bulunan hadislerin sıhhat oranı yüksektir. Dolayısıyla kendi kitabındaki hadislerin mezkûr kitaplarda da bulunduğu ifade, hadislerinin sıhhatinin bir nevi teyidi anlamına geldiği gibi eserinin kıymetini de arttırdığı ihvas edilmektedir.

Hicrî 4 ve 5. asırlarda, Buhârî ve Müslim’in *Sahihayn*’ının cem edilmesi, müstahrec ve müstedreklerinin yazılması, bu eserlerin ricâline yönelik müstakil kitapların te’lif edilmesi, bu dönemde mezkûr eserlerin, diğer hadis kitaplarından olumlu anlamda ayrıştığını ve daha önemli bir konuma yükseldiğini göstermektedir. (Yücel, 2016:143) *Kütüb-ü Sitte* ve *Kütüb-ü Tis’a* kavramlarının ve te’lifâtının oluşumu da

Buhârî ve Müslim'in otoritesinin artmasına vesile olmuştur. Buhârî'nin eserlerine yönelik olumsuz tenkidleri hâvî eserler¹ ve bunlara cevap şeklinde yazılan kitaplar,² onun otoritesini daha da güçlendirmiştir.

Doğudaki İslam coğrafyasının dışında Endülüs'te de Buhârî'nin erken dönemde bilindiği kaynaklardan anlaşılmaktadır. Endülüs'e İslam coğrafyasının farklı bölgelerinden gelen âlimler eliyle Buhârî'nin eseri Endülüs'e getirilmiştir. Hicrî 4. asrın ikinci yarısı ile 5. asrın başlarında Buhârî'nin *Sahîh*'inin mezkur coğrafyaya giriş yaptığı tespit edilmiştir. (Öztoprak, 2013: 111-115)

Hayatının büyük kısmını hicri 4. asırda geçiren Hâkim en-Nisâbûrî (ö. 405/1014), kendi döneminde, Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerinin, İslam coğrafyasının geneline yayılmış olduğunu teyid etmiştir. (Hâkim, trs.: 1/2) İlk defa hadisleri, *Sahîhayn*'da bulunup bulunmamasına göre yeni bir tasnife tabi tutmuş ve en sahih hadislerin *Sahîhayn*'da muttefekun aleyh olarak tahrir edilen hadisler olduğunu söylemiştir. (Hâkim, 2003:423) Hâkim'in hadisin tahrir edildiği kitabı temel kriter olarak hadisleri sınıflandırma usulü daha sonra İbnü'l-Kayserânî (ö. 507/1113), İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) ve İbnü's-Salâh (ö. 643/1245) gibi muhaddisler tarafından tahkim edilmiştir. (İbnü'l-Kayserânî, 1984:35; İbnü'l-Cevzî, 1997, 1/9-14; İbn Salah, 1986:27)

Buhârî ve eserinin otorite haline gelmesi sürecinde önemli aşamalardan birisi de İbnü'l-Kayserânî'nin değerlendirmeleridir. Ona göre Buhârî ve Müslim'i hadis ilminde aşabilmek imkansızdır. Çünkü onlar sahih hadisleri ilk defa bir araya getirmişler ve bu konuda zirve eserler ortaya koymuşlardır. Onlar İslâm ümmeti için hüccet olmuşlardır. (İbnü'l-Kayserânî, h. 1405: 1/3) İbnü'l-Kayserânî'den sonra Kadı İyaz (ö. 544/1149), Muvatta ile birlikte *Sahîhayn*'ın diğer hadis kitaplarından üstünlüğü olduğunu teyid etmiş ve ilk defa İslam âlimlerinin bu kitapların sahihliği hususunda icmâsının bulunduğunu iddia etmiştir.(Kadı İyaz, trs.: 1/5) İbnü'l-Cevzî de en sahih hadislerin Buhârî'nin *Sahîh*'inde olduğunu belirtmiştir. (İbnü'l-Cevzî, 2005: 1/3-5) İbn Hanbel'in *Müsned*'inde bulunan çok sayıda rivayet ile *Sahîhayn*'da bulunan birkaç rivayeti tenkid eden İbnü'l-Cevzî'nin bu eleştirel tavrı ile şu cümleleri ise tezat teşkil etmektedir: “*Bir hadis, Mâlik b. Enes'in “Muvatta”ı, İbn Hanbel'in “Müsned”i, Buhârî ve Müslim'in “Sahîhler”i, Ebû Davûd'un “Sünen”i ve buna benzer güvenilir hadis kaynaklarında mevcutsa, o hadis sahih görülür.*” (İbnü'l-Cevzî, 1997: 1/141) İbnü'l-Cevzî, hadisin sıhhatinin tespitinde genel olarak kitap otoritesini kabul etse de, şüphelendiği ve delilleriyle zayıf veya uydurma olduğunu ispatladığı rivayetler mezkûr eserlerde yer alsın bile tenkitten geri durmamıştır. (Kartal, 2015:283-289)

Hicrî, 7. asrın önemli hadis âlimi İbnü's-Salâh, ilk defa sahih hadisleri bir araya getirenin Buhârî olduğunu; Kur'an'dan sonra en sahih kitapların ise *Sahîhayn* olduğunu savunmuştur. (İbnü's-Salâh, 1986: 17-18) Ayrıca *Sahîhayn*'ın ittifakla rivayet ettiği hadislerin sahih olduğu konusunda âlimlerin ekseriyetinin ve ümmetin icmâ ettiğini savunmuştur:

“Sahîh hadislerin derece olarak en üstünde, ehl-i hadisin *Sahîhun muttefekun aleyh* şeklinde isimlendirdikleri rivayetler bulunmaktadır. Hadisçiler bu tabir ile, *Sahîhayn*'ın ittifak ettikleri rivayetleri kastetmektedirler. Yoksa mezkûr ittifaktan kasıt, ümmetin ittifakı değildir. Bununla beraber ümmet dahi, Buhârî ve Müslim'in müttefik rivayet etmiş oldukları hadislerin sahih kabul edilmesi konusunda ittifak etmişlerdir. *Sahîhayn*'ın ittifak ettikleri rivayetlerin sahihliği kesindir. Bu mevzuda yakînî bilgi mevcuttur. Fakat bunun, yakînî değil zannî bir hüküm olduğunu savunanlar da mevcuttur. Başlangıçta ben de bu görüşteydim. Fakat daha sonra bundan vazgeçtim. Çünkü hata yapma ihtimali mevcut olsa dahi ümmetin zanla amel etmesi vaciptir. Ümmet de mezkûr iki eserin ittifakla tahrir ettiği rivayetleri kabul etme konusunda icmâ etmiştir. Hatadan korunmuş olan icmâ-i ümmetin bu zannı da hatadan uzaktır. Dolayısıyla mezkûr içtihat, bu konuda kat'i delil mesâbesindedir. Âlimlerin ekseriyetinin icması da bu şekilde teşekkül etmiştir.” (İbnü's-Salâh, 1986:28)

Ümmetin, *Sahîhayn*'ın ittifakla rivayet ettiği hadislerin sıhhati konusunda icma ettiği ve bu icmanın hatadan masum olduğu görüşü selefleri tarafından tenkid edilmiştir. İbnü's-Salâh'ın bir başka tartışmalı

¹ Bk. Salahattin Polat. (1996). “Buhârî'nin Sahîh'ine Yapılan Tenkidler”, *Uluslararası Sempozyum*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, s. 85-87; Mehmet Saîd Hatiboğlu. (2007). “Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri”, *Hadis Literatürü Araştırmaları*. (haz. Salih Özer-Sabri Kızılkaya). Ankara: Kitâbiyât, s. 15-44; Mehmet Eren. (2003). *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları*, Konya: Nükte Kitap, s. 64-76; Selman Başaran. (2007). “İbn Hazm'in Sahîhân Eleştirisi”, *Hadis Literatürü Araştırmaları*, Ankara: Kitâbiyât, s. 183-203; Jonathan A.C. Brown. (2007). “İlk Muteber Hadis Mecmualarının Tenkidi: ed-Dârekutnî'nin Sahîhayn'a Yönelik Düzeltileri”. (çev. Salih Özer). *Hadis Literatürü Araştırmaları*, Ankara: Kitâbiyât, s. 143-182; Salih Özer. (2007). “İbn Teymiye'nin Sahîhayn'a Yönelik Tedkikleri”, *Hadis Literatürü Araştırmaları*, Ankara: Kitâbiyât, s. 205-244; Mehmet Bilen. (2007). “İbn Hacer'in Dârekutnî'nin Buhârî'ye Yönelik Tenkidleriyle İlgili Değerlendirmeleri”, *Hadis Literatürü Araştırmaları*, Ankara: Kitâbiyât, s. 245-288.

² Bk. M. Yaşar Kandemir. (1995). *Sahîhayn'a Yöneltilen Tenkidlerin Değeri, Sünnetin Dindeki Yeri*, İstanbul: Ensar Neşriyat, s. 335-376.

görüşüne göre meşhur ve mütemed hadis âlimlerinin tasnif etmiş oldukları eserlerde bulunmayan, ancak diğer hadis kitaplarında, “*sahih isnadla*” tahrîc edilen rivayetlere, kesin bir hükümle “*sahih*” denilemez. Çünkü mezkûr rivayetlerin isnadı tetkik edildiğinde, râvilerinin, meşhur ve mütemed hadis âlimlerinin eserlerinde tahrîc edilen sahîh hadislerin isnadlarındaki râvilerin hıfz, zabt ve itkânına sahip olmadıklarına şahid olunmaktadır. (İbn Salah, 1986: 16-17)

İbnü’s-Salah’ın bu görüşü, hadislerin sıhhatinin tespitinde eser kriterinin, isnad ve metin tenkidi kriterlerinin önüne geçirilmesi anlamı taşımaktadır. Yani eser karizması ön plana çıkarılmış; (Özafşar, 1999:288); musannif karizması dahi nispeten geri planda kalmıştır. (Tuğlu, 2012:53) Hicrî 5. asırda belirginleşen bu tavrın 6. asırda yoğunlaştığı ve İbnü’s-Salâh’ta en yüksek ifadesini bulduğu söylenebilir. Daha önce râvilerin nitelikleri ve rivâyet metotları kapsamında yapılan sahîh hadis tespit faaliyetinin ekseninin değiştiği söylenebilir. Şüphesiz buna yönelik muhaddislerin bazı eleştirileri mevcuttur.(Bağcı, 2003:541-573) Nevevî, (ö. 676/1277) İbnü’s-Salâh’ın yukarıda zikredilen görüşünü eleştirmiş ve ehliyet sahibi kişilerin *Sahihayn*’ın telifinden sonra da içtihatla bulunarak mezkûr eserlerde bulunmayan bir hadisin sıhhatine hüküm verebileceğini savunmuştur. (Nevevî, 1985:28) Kâsım b. Kutluboğa’nın (ö. 879/1474) belirttiği gibi, "Bir hadisin sıhhati, hangi kitapta yer aldığına bakılarak değil, onu nakleden râvilerin haline bakılarak tayin ve tespit edilir." (İbn Kutluboğa, 1999: 57) Eleştiri ve tenkitlere rağmen *Sahihayn*’da yer alan hadislere yönelik ayrıcalıklı tavır devam etmiştir. (Nazlıgül, 2005:19) Nevevî ve ona tâbi olarak Süyûtî, Buhârî’nin ihtilâflı sîgalarla eserine aldığı ve râvilerinden bazıları taz’if edilen rivayetler hakkında “Sahîh olarak isimlendirilen bir kitapta yer aldıkları için aşırı derecede zayıf yani gerçekten çok zayıf (sâkıt) da değillerdir” hükmünü verebilmiştir. (Süyûtî, 2019: 1/242) İbnü’s-Salah’ın hadis usulü eserinin günümüze kadar yazılan hadis usulü kitaplarının ekseriyetini derinden etkilemesinin bir sonucu olarak, mezkûr görüş sonraki dönemlerde de teyid edilmiştir. Osmanlı dönemi âlimlerinden Dâvûd-i Karsî, (ö. 1169/1756) Osmanlı medreselerinde kabul gören *Şerhu alâ Usûli’l-Hadis* kitabında, hüccet ve hâfız kavramlarını açıkladıktan sonra “hâkim” tabirinin bütün hadisleri metniyle, senediyle, tarihiyle, cerh ve ta’diliyle bilen kimse olduğunu, bu ünvana layık olanın ancak Buhârî olduğunu söyleyerek onu hadis ilminde en büyük otorite olarak gördüğünü ifade etmiştir. Bu kanaatini de İbn Hacer’e (ö. 852/1449) isnad ettiği bir hükme dayandırmıştır. Buna göre “Buhârî’nin bilmediği hadis, hadis değildir.” (Davûd-i Karsî, 2014:45) İbn Hacer’e nisbet edilen bu sözün Amr b. Ali el-Fellas (ö. 247/861) tarafından söylendiği de rivayet edilir. (Babanzâde, 1982:1/66)

Sonuç olarak Buhârî ve eseri *Sahih*’in, hicrî 4. asrın ortalarından itibaren dikkat çektiği, 5. asırda şöhretini arttırdığı ve hadis alanında yazılan birçok eseri derinden etkilediği; esaslı bir tenkid sürecinden geçerek rüşünü ispat ettiği; 6. asırda ise otoritesini perçinlediği söylenebilir. Hicrî 7. asırda özellikle İbnü’s-Salah’ın icmâ görüşü ile mezkûr otoritesi çok daha sağlamlaşmıştır. Günümüze kadar gelen süreçte ise bu otoritenin daha da artarak devam ettiği söylenebilir. Ancak Buhârî’nin hadis ilmindeki otoritesi, onun ve eserinin hatadan masum olduğu anlamına gelmemektedir. Bu otoriteyi, mevcut hadis eserleri içerisinde en sağlam ve en az hata barındırıcı olarak görmek daha doğru bir bakış açısı olacaktır.

3. HİCRÎ 3-6. ASIRLARDA TEFSİR KİTAPLARINDA BUHÂRÎ VE ESERİNE YAPILAN ATIFLAR

Hadis ilmî ile tefsir arasında çok boyutlu bir ilişki vardır. Kur’an’ın hükümlerinin çoğunlukla küllî olması, onların izahı ve tefsirinde sünnete olan ihtiyacı arttıran bir unsurdur. (Cerrahoğlu, 1996:1/44) Sünnetin tespiti için ise hadisler en önemli kaynağı teşkil etmektedir. Bu durum tefsir ile hadis ilimleri arasındaki en önemli bağlantı noktalarından biridir. Ayrıca hadis kitaplarındaki “Tefsîr” bölümlerinin, Tefsir ilminin müstakil bir ilim dalı haline gelmesi sürecinde kaynaklık vazifesi gördüğü de belirtilmelidir. Müfessirlerin birçoğunun aynı zamanda muhaddis olması da hadis-tefsir ilişkisinin bir başka boyutunu teşkil etmektedir. (Yücel, 2014:261-265)

Hadis ilminde otorite haline gelen Buhârî’nin bu şöhretinin, hadis ilmiyle yakın ilişki içinde olan tefsire etkisi ve tefsir kitaplarındaki yansımaları görmek bu makalenin konusunu teşkil ettiğinden, bu bölümde yaklaşık üç buçuk asırda (Hicrî 3-6. asırlar) yazılan tefsirlerde Buhârî’ye yapılan atıflar değerlendirilecektir.

3.1. Hicrî 3. Asırda Te’lif Edilen Tefsirlerde Buhârî Atıfları

Hicrî 3. asırda birçok tefsir yazılmış olsa da çalışmamız Buhârî’nin tefsir eserlerinde aldığı atıfları konu edindiği için, Buhârî’nin vefatı yani hicrî 256’dan sonra yazılan tefsirleri inceleme kapsamına almamız

gerekiyordu. Bu nedenle bu şartlara uygun iki tefsir karşımıza çıkmaktadır: Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh et-Tüsterî'nin (ö. 283/896) *Tefsîr*'i ile her ne kadar kendisi hicrî 4. asırda vefat etse de tefsirini 3. yüzyılda yazan Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî el-Bağdâdî'nin (ö. 310/923) *Câmiü'l-Beyân an Te'vili Âyâti'l-Kur'ân*'ı.

Taberî'nin *Câmiü'l-Beyân*'ı, rivayet tefsiri türünün bir örneği olması hasebiyle çok sayıda hadise yer vermektedir. Kitapta yapmış olduğumuz tarama sonucunda Buhârî ve eserlerine yönelik herhangi bir atfa rastlamadık. (Taberî, 1423) Taberî'nin kendisinin de hadisçi olması ve hadis rivayetiyle meşgul olması, hadislerin kendisi tarafından tespit edilen farklı isnadlarını tercih etmesi ve Buhârî ile çok yakın dönemde yaşamış olması gibi sebepler, bu durumun nedenleri olarak öne sürülebilir. Buhârî'nin vefatından yaklaşık 15 yıl sonra hicrî 270'de yazıldığı nakledilen tefsirin *el-Câmiü's-Sahîh*'e hiç atıfta bulunmamasının bir başka nedeni de eserin Taberî'ye ulaşmamış olma ihtimalidir.

Buhârî'nin hicrî 3. asrın ikinci yarısında vefat etmiş olması nedeniyle hicrî 4. asra kadar olan yaklaşık 45 yıllık bir süreçte şöhretinin geniş bir coğrafyaya yayılması beklenemez. Dolayısıyla bu dönemde yazılan iki tefsirde Buhârî'ye ve eserlerine atıfta bulunulmamış olması gayet makuldür.

3.2. Hicrî 4. Asırda Te'lif Edilen Tefsirlerde Buhârî Atıfları

Hicrî 4. asır, dirayet tefsirlerinin başlangıç dönemini ifade eder. Matürîdî'nin (ö. 333/944) *Te'vilâtü'l-Kur'an*'ı ilk dirayet tefsirlerinden biri olarak kabul edilmektedir. (Sülün, 2008:62) Ancak bu dönemde rivayet tefsirleri de yazılmıştır. Makalenin sınırlılığı nedeniyle, Buhârî'ye atıf oranını tespit etmek amacıyla hicrî 4. asırda yazılan bazı tefsirlerinden bir örneklem seçtik. Bunu yaparken hem rivayet ve dirayet tefsirlerine yer vermeye özen gösterdik. Ayrıca bazı tefsirleri, günümüze tam olarak ulaşmaması nedeniyle örnekleme dahil etmedik. Örneğin Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm b. el-Münzir en-Nisâbü'rî'nin (ö. 318/930) *Tefsîr*'i, bu nedenle araştırmaya dahil edilmemiştir.

Örnekleme Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî yani İbn Ebî Hâtîm'in (ö. 327/938) *Tefsîr*'i, Matürîdî'nin *Te'vilâtü'l-Kur'an*'ı, Ebü'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî'nin (ö. 373/983) *Tefsîr*'i, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. İsâ el-Mürri el-Kurtubî yani İbn Ebû Zemenîn'nin (ö. 399/1008) *Tefsîr*'i yer almaktadır.

Yapmış olduğumuz tarama ve inceleme sonucuna göre hicrî 4. asırda te'lif edilen yukarıdaki tefsirlerin hiç birinde Buhârî ve eserlerine atıf yapılmamıştır. Bu durum, hicrî 4. yüzyılda henüz Buhârî'nin ve eserlerinin müfessirler arasında bir otorite haline gelmediğini göstermektedir. Bu dönemde yazılan tefsirlerde atıf yapılan hadislere, daha âli isnadlar ile veya isnadsız bir şekilde yer verildiği görülmüştür. (İbn Ebî Hâtîm, 1419)

Hadis ilminin özellikle ricâl ilminin önemli sîmâlarından olan İbn Ebî Hâtîm'in, Buhârî hakkında olumsuz görüşleri vardır. Babası ve Ebû Zur'a'nın (ö. 264/878) başlangıçta ondan hadis aldıklarını, ancak onun Kur'ân'ın mahluk olduğu kanaatinde olduğuna dair bir haber duyduklarında, hadislerini terk ettiklerini ifade etmiştir. Dolayısıyla tefsirinde Buhârî'den rivayette bulunmamasının sebeplerinden biri bu olmalıdır. İkinci olarak kendisi de hadis rivayetiyle meşgul olması hasebiyle, kendi isnadları ile hadis rivayetini tercih etmiştir.

Mâtürîdî'nin *Te'vilât*'nda Buhârî ve eserlerine atıfta bulunulmamış olmasını ise Mâtürîdî ekolünün bu konudaki genel tavrıyla ilişkilendirerek yorumlamak gerekir. Matürîdî ve onun izini takip eden ulema genellikle kitaplarında zikrettikleri hadislerin kaynaklarını verme ihtiyacı hissetmemişlerdir. Onlar için asıl önemli olan şey, hadisin metnidir. (Kahraman, 2010:144) Mâtürîdî, rivayetleri naklederken kaynaklarını belirtmek yerine genellikle "rüviye", "mâ câe" gibi ifadeleri kullanarak (Mâtürîdî, 2005:1/365,369,370, 2/10,20,32, 3/99,122, 4/217,528) ya da sahâbe râvisini zikretmek suretiyle meçhul sîgâ ile (Mâtürîdî, 2005:7/560, 8/45,88) aktarmıştır. Hadis kaynaklarından istifade ettiği anlaşılrsa da isnadlarını zikretmeksizin rivayetlere atıfta bulunduğu için kesin olarak hangi kaynaklardan nakilde bulunduğu tespit edilememektedir. (Jusupov, 2015: 89)

Aynı coğrafyada ve yakın bir zaman diliminde yaşamış olmaları yönüyle Mâtürîdî'nin Buhârî ve eserinden haberdar olmaması mümkün değildir. Dolayısıyla eserinde onu referans göstermemesi yukarıda belirtilen sebeple izah edilmelidir.

Tefsîr-i Semerkandî'de de Buhârî'ye atıf yapılmamış olması, atıf kültürünün bu dönemde henüz yerleşmemiş olması ile açıklanabilir. Ayrıca tefsirde çoğu kez isnadsız bir şekilde hadis rivayeti tercih

edilmiştir. (Semerkandî, trs.:1/193,264,302; 2/262,353,391,474;3/327,359) Yani müellif için hadisin sıhhati ve zikredildiği eser öncelikli bir mevzu olarak görülmemiştir.

Usûlü's-Sünne adlı hadis eserinin de müellifi olan İbn Ebû Zemenîn'in *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîz* adlı tefsirinde, Buhârî'ye hiçbir atıf yapılmamış olması da dikkat çekmektedir. (İbn Ebû Zemenîn, 2002) Yahya b. Selâm'ın tefsirinin özeti olan bu tefsirde hadis rivayetlerine nispeten az yer verilmiştir.

Hicrî 4. asır, Buhârî'nin hadis alanındaki otoritesinin başlangıç dönemlerine tekabül etse de, tefsir alanında henüz tesirine rastlanılmamıştır. Bu da normal bir durumdur. Çünkü hadis alanında yeterince şöhrete ulaşamayan bir hadis âliminin, tefsirlerdeki rivayetler hususunda da bir otorite olarak görülmesi mâkul görülemez.

3.3. Hicrî 5. Asırda Te'lif Edilen Tefsirlerde Buhârî Atıfları

Hicrî 5. asırda rivâyet ve dirâyet tefsirlerinin örneklerinin arttığı görülmektedir. Bu dönem ilk bölümde de açıklandığı üzere Buhârî ve Müslim'in şöhretinin arttığı bir zaman dilimidir. Dolayısıyla bu şöhretin devrin tefsir kitaplarına nasıl yansıdığı önem arz etmektedir. Bu asırda yazılan bazı tefsir kitaplarında Buhârî ve eserlerine yapılan atıflarla ilgili bilgiler ve buna dair bir tablo konuyu biraz daha vüzûha kavuşturacaktır.

Bağdatlı Şîbî bir âlim olan Şerif er-Râdî (ö. 406/1015)'nin tefsiri *Telhîsü'l-Beyân an Mecazi'l-Kur'ân*, hicrî 5. asırda yazılan ilk tefsirlerdendir. Tefsir, dirâyet tefsiri kategorisinde değerlendirilebilir niteliktedir. Kur'ân'ın i'cazına ve edebî yönüne yönelik açıklamalar tefsirde ön plana çıkmaktadır. Râdî'nin, ehl-i sünnet mensubu hocalarının mevcudiyeti ve bunlar vasıtasıyla sahâbeye kadar ulaşan sened zincirine sahip olması, eserlerinde bazen kendi ulaştığı isnatlarla hadislere atıfta bulunmasına bazen de bazı hadis kitaplarını referans göstermesine sebep olmuştur. (Gültekin, 2016:149) Râdî'nin tefsirinde Buhârî'ye ve eserlerine atıfta bulunulmamıştır. Müellifin kendisinin ulaştığı isnadları tercih etmesi, eserde genel olarak hadis rivayetine az yer verilmiş olması ve sünî hadis kaynaklarına ihtiyaç olmadıkça başvurulmak istenmemesi bu durumun sebepleri olarak öne sürülebilir.

Horasanlı sûfî, muhaddis ve müfessir Ebû Abdîrahmân Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed es-Sülemî'nin (ö. 412/1021) *Hakâiku't-Tefsîr* adlı eseri, ilk dönem tasavvufî tefsirlerden olup, birçok mutasavvıfın yorumlarını (Sülemî, 2001:1/169,279,369,392,404; 2/126,174) bir araya getirmesi yönüyle önem arz etmektedir. Sülemî'nin tefsirinde Buhârî'ye yalnızca bir yerde atıfta bulunulmuştur. Furkan Sûresi'nin 54. ayeti ile ilgili tefsir esnasında Buhârî'nin bir değerlendirmesi referans gösterilmiştir. Tam ismi veya eserinin ismi verilmeden "kâle'l-Buhârî" şeklinde bir kullanım tercih edilmiştir. (Sülemî, 2001:2/63)

Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nisâbü'rî (ö. 427/1035), Arap dili ve tefsir alanında temayüz etmiş; Nişâbur tefsir ekolünün önemli sîmâlarından. Te'lif etmiş olduğu ve işârî tefsirin bir örneği olarak gösterilen *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîru'l-Kur'ân* adlı eserinde yapmış olduğumuz incelemede, Buhârî'ye atıf yapılmamıştır. (Sa'lebî, 2002) Bu döneme kadar yazılan tefsirlerde hadislerin kaynağının zikredilmesi geleneği henüz yerleşmemiş olması bu durumun en önemli nedeni olmalıdır.

Kurtuba'da vefat eden müfessir Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib el-Endelüsî'nin (ö. 437/1045) bir rivayet tefsiri örneği olan *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye fi 'İlmi Me'âni'l-Kur'ân ve Tefsîrihi ve Ahkâmihî ve Cümelin min Fünûni 'Ulûmih* adlı eserinde de Buhârî'ye atıfta bulunulmamıştır. (Mekkî, 2008) Bu durum da tefsirlerde hadis kaynaklarına atıfta bulunma geleneğinin henüz gelişmemiş olması ile açıklanabilir.

Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî'nin (ö. 450/1058) hem rivayet hem de dirayet tefsiri nitelikleri taşıyan *en-Nüket ve'l-Uyûn* adlı tefsirinde genel olarak hadislere isnadsız bir şekilde yer verilmiştir. Ancak tefsirde bir yerde Buhârî'ye açık bir atıf vardır. Kasas Sûresi 88. ayetinde geçen "...O'nun zatından başka her şey yok olacaktır....." ifadesinin altı farklı şekilde te'vil edildiğini söyleyen Mâverdî, bu görüşlerden biri olarak Buhârî'yi zikretmiştir. Ancak eser ismi vermemiştir. (Mâverdî, trs.:4/272-273)

Kuşeyrî'nin *Letâifü'l-İşârât* adlı eseri tasavvufî bir tefsir olup, zaman zaman hadislere atıflarda bulunulmuştur. Zikredilen hadislerden önce genellikle "fi'l-haber" vb. ifadeler kullanılmış ancak kaynak zikredilmemiştir. (Kuşeyrî, trs.: 1/87,98,138,152,181,189, 2/595, 3/223,512...) Aslında bu durum tasavvufî tefsirlerin birçoğunda böyledir. Çünkü ehl-i tasavvuf için hadisin kaynağından ziyade anlamı ehemmiyet arz eder. Kuşeyrî'nin tefsirinde de Buhârî ve eseri hiç zikredilmemiştir.

Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebâr et-Temîmî el-Mervezî es-Sem'ânî'ye (ö. 489/1096) ait *Tefsîrû'l-Kur'ân* adlı eser, hicrî 5. asrın ikinci yarısında te'lif edilmiştir. Rivayet metoduna dayanan bir eser olmakla beraber kelâm ve akaidle ilgili meselelerde izahlar yapılmıştır. Sem'anî'nin, tefsirinde ehl-i sünnet akidesini savunduğu görülmektedir. Hemedan, Cürcân, Kazvin, Nîşâbur ve İsfahan'da devrin önemli muhaddislerinden ders alan ve hadis imlâ eden Sem'anî'nin hadis ilmine olan bu ilgisi, tefsirindeki hadis referanslarına zaman zaman yansımıştır. Atıfta bulunduğu hadislerin farklı tarihlerine işaret etmiş; kaynaklarını bazen açık bir şekilde zikretmiştir. (Sem'anî, 1997:1/334, 2/348, 3/77,136, 4/453) İsnadların çoğu kere tamamını veren Sem'anî, bazı ayrıntı konulara da temas etmiştir. Mesela zikrettiği bir rivayetin Müslim tarafından verilen isnadını zikrettikten sonra, bu hadisi Buhârî'nin tahrir etmediğini çünkü onun Hammâd b. Seleme el-Basrî'den (ö. 167/784) rivayette bulunmamayı tercih ettiğini söylemiştir. (Sem'anî, 1997:3/278) Gerçekten de *Kütüb-ü Sitte*'nin diğer eserlerinde rivayetleri bulunan Hammâd'dan, sadece istişhâd için yaptığı bir atıf istisna tutulacak olursa (Buhârî, Rikâk, 10) Buhârî rivayette bulunmamıştır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla eserinde 13 yerde, “ve'l-haberu fi's-sahîhayn”, “ve kad sebete fi's-Sahîhayn” ve “harecehu'l-Buhârî ve Müslim (fi kitâbeyhümâ)” gibi ifadelerle atıfta bulunduğu rivayetin *Sahîhayn*'da bulunduğunu belirtmiştir. Buhârî'nin tek başına rivayet ettiği hadislerle atıfta yaparken ise “evredehu'l-Buhârî fi's-Sahîh” ve “zekerehu'l-Buhârî fi's-Sahîh (fi Sahîhih)” gibi ifadeler kullanmıştır. 34 yerde Buhârî ve eserini açık bir şekilde referans gösterdiği tespit edilmiştir.

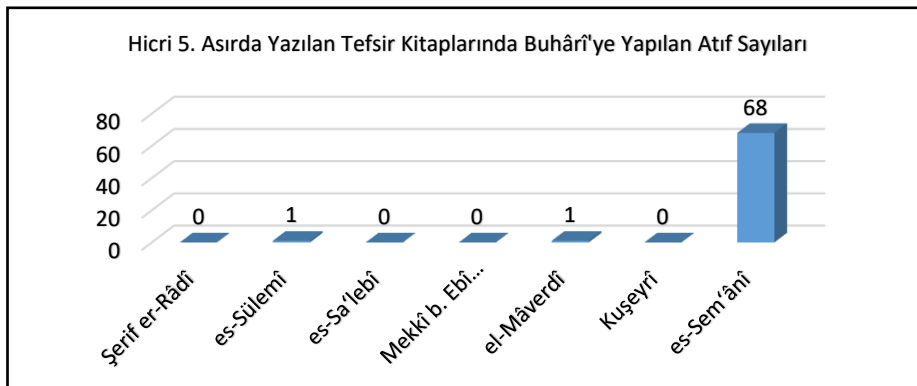
Hicrî 5. yüzyılda yazılan tefsirlerde yapmış olduğumuz inceleme sonucunda, Buhârî ve eserlerine yapılan atıfların oldukça düşük düzeyde olduğu görülmüştür. Ele aldığımız tefsirlerden *Telhisü'l-Beyân, el-Keşf ve'l-Beyân, el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye ve Letâifü'l-İşârât* adlı kitaplarda Buhârî ve eserlerine yönelik hiçbir atıf tespit edilememiştir. Bunun sebepleri ise muhtelifdir. Mezhepsel nedenlerin yanında, tefsir kitaplarında referans gösterme kültürünün bu dönemde yerleşmemiş olması, ehl-i tasavvufun hadislerin kaynaklarından ziyade anlamlarına yoğunlaşmayı tercih etmesi gibi sebepler de zikredilebilir.

Hicrî 5. asrın ikinci yarısında ise te'lif edilen Sem'anî'nin tefsirinde ise bu dönemde yazılan diğer tefsirlere göre belirgin bir fark vardır. Hadislerin kaynaklarına zaman zaman işaretlerde bulunulduğu gibi *Sahîhayn* kavramı da istimâl edilmiştir. (Sem'anî, 1997:1/334,335,357, 2/457, 3/497, 4/70,148,288,310,480, 5/189,256) Bu durum *Sahîhayn* kavramının müfessirler arasında da yavaş yavaş şöhret bulduğunu göstermektedir. Ancak bu kavramın tefsirlere yeterince yansımadağı da bir vakıdır. Sem'anî'nin hadisçi kimliğinin tefsirindeki *Buhârî* ve *Sahîhayn* kavramlarına yapmış olduğu atıflarda etkili olduğu görülmektedir.

Hicrî 5. asırda yazılan bazı tefsirlerde Buhârî ve eserlerine yapılan atıf sayıları ile sayısal bilgiler ve grafik ise aşağıda verilmiştir:

Tablo 1. Hicrî 5. Asır Tefsirlerinde Buhârî ve Eserlerine Yapılan Atıflar

	Müellif	Vefat Tarihi	Eser Adı	Buhârî'nin İsmine Yapılan Atıf Sayısı	Buhârî'nin Eserleri ve <i>Sahîhayn</i> 'a Yapılan Atıf Sayısı	TOPLAM
1	Şerif er-Râdî	406/1015	<i>Telhisü'l-Beyân</i>	-	-	-
2	es-Sülemî	412/1021	<i>Hakâiku't-Tefsîr</i>	1	-	1
3	es-Sa'lebî	427/1035	<i>el-Keşf ve'l-Beyân</i>	-	-	-
4	Mekkî b. Ebî Tâlib	437/1045	<i>el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye</i>	-	-	-
5	el-Mâverdî	450/1058	<i>en-Nüket ve'l-Uyûn</i>	1	-	1
6	Kuşeyrî	465/1072	<i>Letâifü'l-İşârât</i>	-	-	-
7	es-Sem'ânî	489/1096	<i>Tefsîrû'l-Kur'ân</i>	38	30	68

3.4. Hicrî 6. Asırda Te'lif Edilen Tefsirlerde Buhârî Atıfları

Hicrî 6. asır, Buhârî ve Müslim ile eserleri *Sahîhayn*'ın hadis âlimleri arasındaki şöretinin zirveye ulaştığı bir dönemdir. Hadislerin mezkûr eserlerde bulunup bulunmaması esas alınarak sıhhat açısından kategorize edildiği, bu kitaplarda yer alan hadislerin sıhhati hususunda icma olduğuna dair görüşlerin dillendirildiği bir devir olarak kabul edilen hicrî 6. asırda tefsir tarihinin en önemli eserleri de te'lif edilmiştir. Bu devrin tefsir kitaplarında Buhârî ve eserlerinin ne kadar referans gösterildiğinin tespiti, hadis alanında elde edilen şöretin tefsir alanına ne kadar yansımış olduğunu görmek açısından önem taşımaktadır.

Buhârî'nin bir otorite haline gelmesinde önemli bir katkısı olan muhaddis Ebû Muhammed Muhyî's-sünne el-Hüseyin el-Ferrâ' el-Begavî (ö. 516/1122), aynı zamanda bir müfessirdir. *Sahîhayn*'daki hadislerin tamamının sahih olduğunu savunmuş; bu görüşüyle mezkûr eserlerdeki hadislerin sıhhati hususunda icma olduğuna dair görüşün tahkim edilmesine sebep olmuştur. Meşhur bir eseri olan *Mesâbihü's-Sünne*'nin mukaddimesinde, kitabın uzamaması ve hadis imamlarına olan itimadından dolayı hadislerin isnadlarını terk ettiğini belirtmiştir. Ancak tefsirinde zaman zaman atıfta bulunduğu hadislerin isnadını vermeyi tercih etmiş; bazen de buna gerek duymamıştır. Kitabındaki hadisleri iki kısma ayırdığını, *Sahîhayn*'da yer alan hadisleri *Sihâh*, Ebû Dâvûd, Tirmizî gibi muhaddislerin *Sünen*'lerinde bulunan hadisleri ise *Hisân* olarak adlandırdığını ifade etmiştir. (Begavî, 1997:1/109-110)

Begavî'nin *Me'âlimü't-Tenzil* adlı tefsirinde yapmış olduğumuz tetkikât sonucunda, *Sahîhayn* kavramına veya *el-Câmiü's-Sahîh*'a açık bir atıfta bulunmadığı görülmüştür. Ancak bir yerde müellifin "bazı ehl-i hadisin Buhârî ve Müslim'in kitaplarında bu konuda bir şey bulamadık..." şeklindeki sözü, *Sahîhayn* anlamına gelmektedir. (Begavî, 1997:5/64) Yine *Sahîhayn* kavramı kullanılmaksızın "Buhari ve Müslim'in iki kitabında" ifadesi bir başka yerde daha zikredilmiştir. (Begavî, 1997: 5/64) Ancak isnadlı bir şekilde rivayette bulunduğu hadislerde çoğunlukla "Muhammed b. İsmail" kullanımıyla Buhârî'ye atıfta bulunduğunu; onun yer aldığı isnadları tercih ettiğini tespit ettik. Buna göre, eserde 409 defa Buhârî'ye atıfta bulunulmuştur. Kitabın giriş bölümünde müellif, zikrettiği iki hadisten sonra, "bu sahih bir hadistir; Buhârî onu ..... rivayet etmiştir." diyerek, sıhhatin tespitinde eser karizmasını savunduğunu ihsas etmiştir. (Begavî, 1997:1/39,42) Bir yerde ismini açık bir şekilde belirtmeksizin Buhârî'nin "kitabı"na yani *Sahîh*'e atıf yapmaktadır. (Begavî, 1997:8/478) Bu durumda Begavî, tefsirinde Buhârî'nin şahsına 409, eserine ise 3 defa atıfta bulunmuştur. Begavî'nin hadisçi kimliği ve Buhârî'nin hadis ilminde bir otorite haline gelmesine verdiği destek, yazdığı tefsire de yansımıştır.

Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), tüm tefsir tarihinin en meşhur tefsirlerinden bir olarak görülen ve kendisinden sonra yazılan birçok tefsiri etkileyen *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzil ve Uyûnil-Ekâvil fi Vucûhit-Te'vil*'de 1600'ü aşkın hadise atıfta bulunmuştur. (Yerkazan, 2017:276-277) Dirayet tefsirinin en önemli örneklerinden olan bu tefsirde, yüksek oranda hadise yer verilmiş olması dikkat çekmektedir. Hadis ilmiyle de ilgisi olan ve bu alanda bazı eserler te'lif eden Zemahşerî'nin tefsirinde hadislere atıfta bulunurken ekseriyetle isnad vermemesi; bazen sadece sahabe râvisini zikretmesi; (Zemahşerî, 1987:1/512, 2/210, 3/19, 4/811) çoğu kere buna da gerek duymaması da dile getirilmesi gereken bir husustur. Yani Zemahşerî, tefsir tekniği ve dirayet açısından müstesna bir eser olan *Keşşâf*'ta, rivayet kullanımında bir hadisçi titizliğine riayet etmemiştir. Klasik dönemde telif edilen tefsirlerin ekseriyetinde görülen, istifade edilen hadislerin isnad ve kaynaklarına atıfta bulunmama durumu *Keşşâf* için de söz konusudur.

Keşşâf'ta yapmış olduğumuz inceleme sonucunda müellifin *Sahîhayn* kavramına, Buhârî ve eserlerine atıfta bulunmadığı tespit edilmiştir. Çok sayıda hadise yer verilen tefsirde, hadis ilminde otorite olan Buhârî'den ve eserinden bahsedilmemesi dikkat çekmektedir. Zemahşerî'nin Buhârî ve eserinden haberdar olmaması düşünülemez. Çünkü Zemahşerî'nin yaşadığı bölge, üç asır önce Buhârî'nin ortaya çıktığı ve şöret kazandığı coğrafyadır. Nitekim eserinde *Sahîh-i Müslim*'i dinlediğini ifade ederek oradan bir nakilde bulunmuştur. (Zemahşerî, trs.:1/144) Ayrıca Zemahşerî'nin yaşadığı asır hadis ilminde Buhârî'nin otoritesinin takarrur ettiği bir dönemdir. Ancak tefsirinde sadece Buhârî'ye atıf yapılmaması söz konusu değildir. Genel olarak istifade edilen kaynakların zikredilmediği görülmektedir. Bu durum tefsirlerde yaygın bir durumdur. Tefsir geleneğinde istifade edilen hadislerin kaynaklarının *Keşşâf*'ın kaynakları hususunda yapılan bir çalışmada, atıfta bulunulan hadislerden 336'sının Buhârî; 363'ünün de Müslim tarafından tahrîc edildiği sonucuna varılmıştır. (Yerkazan, 2017:279) Dolayısıyla Zemahşerî'nin *Sahîhayn*'dan istifade ettiği sonucuna varılabilir. Ancak bu dönemde tefsir geleneğinde referans gösterilen

hadislerin kaynaklarının belirtilmesi yaygın bir durum olmadığından Zemahşerî de bu duruma muvafık davranmıştır.

Hicrî 6. asrın bir başka önemli müfessiri İbn Atıyye ismiyle meşhur Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelûsî (ö. 541/1147), kendisinden önce yazılan tefsirleri incelemiş; bu birikimi yazdığı *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz* adlı tefsire aktarmış; kendine ait yorumlarla zenginleştirmiş önemli müfessirlere aittir. Eserinde hadislere atıf yaparken bazen isnadları tam olarak vermiş; bazen de sadece sahâbe râvisini zikretmiştir. Zaman zaman da sened tenkidi yapmıştır. (Birişik, 1999: 19/338)

Eser üzerinde yapmış olduğumuz incelemede sadece 1 yerde *Sahîhayn* kavramına açık bir atıfta bulunduğu tespit edilmiştir. (İbn Atıyye, 1422:3/436) 5 yerde ise “Buhârî ve Müslim’de” kavramıyla üstü kapalı olarak *Sahîhayn*’a işaret edilmiştir. 14 yerde “Sahîhu’l-Buhârî” lafzıyla; 1 yerde “Musannefu’l-Buhârî” ifadesiyle Buhârî’nin kitabı referans gösterilmiştir. (İbn Atıyye, 1422:2/297) 3 defa da “Kitâbu’l-Buhârî” tabiri tercih edilmiştir. (İbn Atıyye, 1422:3/341,357) “el-Buhârî” nisbesiyle yapılan atıflar incelendiğinde bunların ekseriyetinin aslında Buhârî’nin *el-Câmiü’s-Sahîh*’ine yapılan göndermeler olduğu anlaşılmaktadır. Çoğunlukla “ve fi’l-Buhârî” tabiri ile ifade edilmek istenen, hakikatte Buhârî’nin kitabı *el-Câmiü’s-Sahîh*’tir. Bu şekilde müellifin ismi zikredilmek suretiyle *el-Câmiü’s-Sahîh*’e yapılan atıf sayısı ise 43 olarak tespit edilmiştir. Bu şekilde *el-Câmiü’s-Sahîh*’e yapılan toplam atıf sayısı ise toplamda 67 olarak tespit edilmiştir.

Buhârî’nin şahsına yapılan atıflar ise “el-Buhârî” ve “Muhammed b. İsmail” tabirleriyle yapılmıştır. Bu anlamda kullanılan “el-Buhârî” nisbesi, eserde 24 defa zikredilmiştir. “Muhammed b. İsmail” ismiyle ise Buhârî’ye sadece 1 yerde atıfta bulunulmuştur. (İbn Atıyye, 1422:1/317) Toplamda 25 defa Buhârî’nin şahsı referans gösterilmiştir.

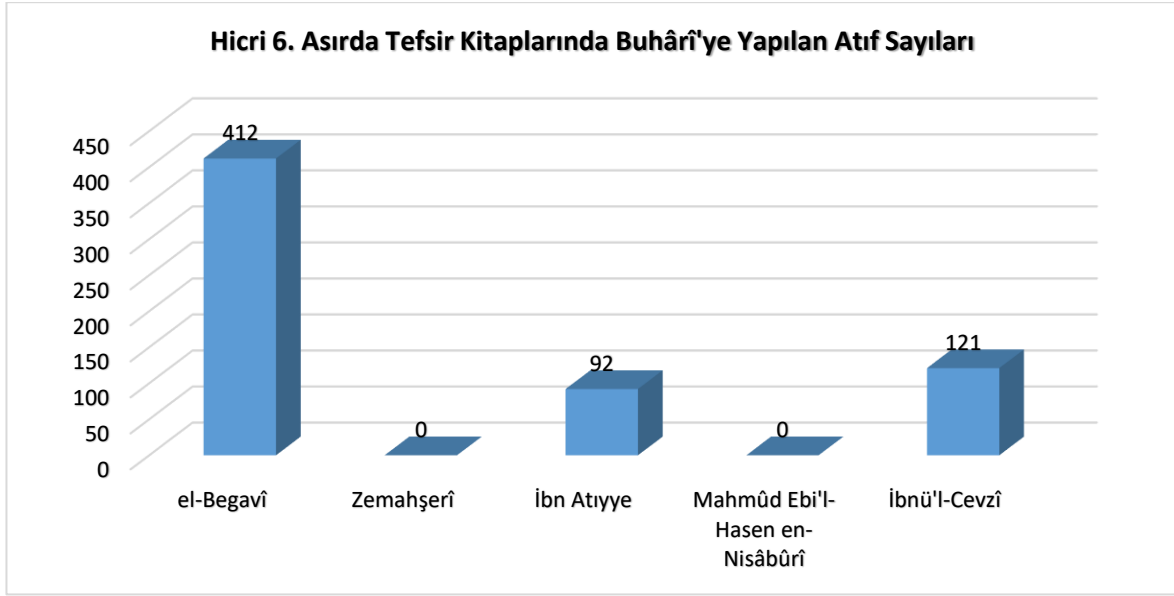
Endülüs’lü bir muhaddis ve müfessir olan İbn Atıyye’nin tefsirinde seleflerine göre yüksek oranda Buhârî ve eserlerine atıfta bulunması, hadisçi niteliğiyle ilişkilendirilebileceği gibi, yaşadığı asrın Buhârî ve *Sahîhayn*’ın şöhretinin zirvede olduğu bir dönem olmasıyla da izah edilebilir. Müellif, Buhârî’ye atıfta bulunduğu iki yerde onun hakkında “rahimehullah” lafzını kullanarak kendisine duyduğu saygıyı da ihsas ettirmiştir. (İbn Atıyye, 1422:2/398, 5/116) Tefsirinde Buhârî’nin şahsından çok eserine atıfta bulunmuş olması mezkûr dönemde eser karizmasının musannif karizmasının önüne geçmesi ile de açıklanabilir. Ayrıca bu atıf sayıları, hicrî 5. asrın ilk yarısında tüm İslam coğrafyasında olduğu gibi Endülüs’te de Buhârî ve eserinin bir otorite haline geldiğine dair değerlendirmelerin isabetli olduğunu göstermektedir.

Ebü’l-Kasım Necmüddîn Mahmûd b. Ebi’l-Hasen en-Nisâbüri’nin (ö. 553/1158) te’lif ettiği *İcâzü’l-Beyân ‘an Me’âni’l-Kur’ân*, i’rab ve fikhî bazı tahlillerin de olduğu orta boyutta bir tefsirdir. Müellif hadislerin isnadına yer vermemiştir. Bazen sahâbe râvisi zikredilmiş; çoğunlukla bu da terkedilmiştir. (Nisâbüri, 1415:2/793,853,854) Klasik dönem tefsir geleneğine uygun olarak hadislerin kaynaklarına işaret edilmeyen eserde, Buhârî ve eserlerine yönelik de herhangi bir atıf yoktur.

İslâmî ilimlerin hemen hemen her alanında eserler te’lif eden Ebü’l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü’l-Cevzî’nin (ö. 597/1201) yazdığı *Zâdü’l-Mesîr fî İlmi’t-Tefsîr*’de hadisler isnadsız bir şekilde verilmiştir. Ancak kaynakları ve sahâbe râvilerine çoğunlukla işaret edilmiştir. Eserde yapmış olduğumuz incelemeye göre 57 yerde *Sahîhayn*’a; 64 yerde de Buhârî’ye atıfta bulunulmuştur. (İbnü’l-Cevzî, 1404) Müellifin hadis alanında da vukûfiyet sahibi olması ve birçok eser te’lif etmiş olması; yazmış olduğu eserde yer verdiği hadislerin kaynaklarını da belirtmesinin en önemli nedenlerinden olmalıdır. Ayrıca bu dönemde Buhârî ve eserinin tam olarak bir otorite haline gelmiş olması da bir diğer neden olarak zikredilebilir.

Tablo 2. Hicrî 6. Asır Tefsirlerinde Buhârî ve Eserlerine Yapılan Atıflar

	Müellif	Vefat Tarihi	Eser Adı	Buhârî’nin İsmine Atıf Sayısı	Buhârî’nin Eserlerine ve <i>Sahîhayn</i> ’a Yapılan Atıf Sayısı	TOPLAM
1	el-Begavî	516/1122	<i>Me’âlimü’t-Tenzîl</i>	409	3	412
2	Zemahşerî	538/1144	<i>Keşşâf</i>	-	-	-
3	İbn Atıyye	541/1147	<i>Muharreru’l-Vecîz</i>	25	67	92
4	Mahmûd b. Ebi’l-Hasen en-Nisâbüri	553/1158	<i>İcâzü’l-Beyân</i>	-	-	-
5	İbnü’l-Cevzî	597/1201	<i>Zâdü’l-Mesîr</i>	64	57	121

4. SONUÇ

Her ilim dalında zamanla şöhret bulan ve otorite haline gelen kişiler ve eserleri vardır. Şüphesiz bilimde otorite haline gelmek, hatasız olmak, sorgulanamaz olmak değildir. Bilakis birçok tenkid süzgecinden geçerek öne çıkan, kendisinden sonra yazılan eserleri derinden etkileyen, kendisine saygı duyulan eserler otorite haline gelirler.

Hadis ilminde hicrî 3. asır, temel hadis kaynaklarının ekseriyetinin te'lif edildiği bir dönemi ifade eder. Muhammed b. İsmail el-Buhârî'nin te'lif ettiği *el-Câmiü's-Sahîh*, te'lif edildiği dönemden itibaren artan bir ivmeyle şöhret bulmuştur. Hicrî 4. asırda dikkatleri çeken ve muhaddisler arasında tanınan eser, hicrî 5. asırda sahih hadisin tespitinde esas alınmaya başlamış; hicrî 6. yüzyılda ise içerdiği hadislerin sahihliği hususunda muhaddislerin ekseriyeti arasında bir icmânın olduğu iddia edilmiştir. Birçok muhaddis tarafından tenkid edilen eser hakkında birçok çalışmaya da imza atılmıştır. Üç buçuk asırlık bir süreç sonucunda Buhârî ve eseri, hadis ilminde otorite haline gelmiştir.

Diğer İslâmî ilimler de, hadisleri kullanmak durumunda olduğundan hadis ilmiyle yakın ilişki içindedir. Özellikle tefsir ilmi ile hadis arasındaki münasebet oldukça güçlüdür. Hadis ilminde otorite haline gelen Buhârî'nin, tefsir ilminde de tesiri olmuştur. Yapmış olduğumuz inceleme sonucunda hicrî 3. ve 4. asırda te'lif edilen tefsirlerde Buhârî ve eserine açık bir atıfta bulunulmadığı görülmüştür. Bu dönemde atıf yapılmayışının nedenleri olarak, müfessirlerin bir kısmının aynı zamanda muhaddis olması nedeniyle kendilerinin ulaşmış olduğu isnadlarla hadislere yer vermeyi tercih etmeleri, tefsir ilminde eser veya kişilerin referans gösterilmesi uygulamasının yerleşmemiş olması, Matürîdî'nin hadislerin kaynağını vermektен ziyade anlamlarına yoğunlaşması gösterilebilir.

Hicrî 5. asırda ise nispeten Buhârî ve eserine yapılan atıflarda artış gözlemlenmiştir. Ancak onun hadis ilminde mezkûr asırda elde etmiş olduğu şöhretin tefsir kitaplarına yeterince yansımadağı söylenebilir. Bunun sebebi olarak da mezhepsel nedenlerin yanında, tefsir kitaplarında referans gösterme kültürünün bu dönemde de yerleşmemiş olması, ehl-i tasavvufun hadislerin kaynaklarından ziyade anlamlarına yoğunlaşmayı tercih etmesi, bu durumun tasavvufi tefsirlere yansımadağı gibi sebepler de zikredilebilir. Bu dönemde Ebü'l-Muzaffer es-Sem'anî'nin tefsiri müstesna bir konumda kabul edilmelidir. Eserde Buhârî'nin şahsına 38, eserlerine ise 30 defa atıfta bulunulmuştur ki bu rakamlar, kendisinden önceki dönemde yazılan tefsir kitaplarındaki atıf sayılarından çok ileri seviyededir. Ayrıca tefsirde Sahîhayn kavramına da atıfta bulunulmuş olması, mezkûr tâbirin tefsir ilminde de iştilhâr bulmaya başladığı göstermektedir. Sem'anî'nin hadisçi kimliğinin bir tezâhürü olan bu durumun bir başka nedeni de tefsirin yazıldığı dönemde Buhârî'nin daha da artan ve önlenemez şöhretidir.

Hicrî 6. asırda Buhârî ve eseri *el-Câmiü's-Sahîh* şöhretinin zirvesine çıkmıştı. Bu dönem yazılan tefsirlerden özellikle hadisçi kimliğiyle öne çıkan Begavî'nin tefsirinde en yüksek seviyede atıf sayısı tespit edilmiştir. Hadis ilminde Buhârî'nin otorite haline gelmesine vesile olan önemli şahsiyetlerden biri olarak Begavî, te'lif ettiği tefsir ile onun tefsir alanında da şöhret bulmasına katkıda bulunmuştur. Bu dönemde en

çok dikkati çeken hususlardan birisi ise tefsir ilminde otorite olan Zemahşerî'nin *Keşşâf* adlı tefsirinde Buhârî ve eserine hiçbir atfın bulunmamasıdır. Müslim'in eserini okuduğunu bizzat eserinde belirten Zemahşerî'nin hadis alanıyla ilgili eserleri de vardır. Buhârî'den haberdar olmama ihtimali yoktur. Ona atıfta bulunmamasının sebebi olarak Zemahşerî'nin klasik tefsir geleneğine tâbi olarak hadislerin kaynaklarını belirtmekten imtina etmesi ve dirayete yoğunlaşması gösterilebilir. Keşşâf üzerinde yapılan bazı çalışmalarda eserde yer verilen 1603 hadisin yaklaşık 1/5'inin Buhârî'nin *Sahîh*'inde tahrir edilmiş olmasına yönelik tespit de bu düşünceyi desteklemektedir. İbn Atıyye'nin tefsirinde özellikle Sahîhayn kavramını çokça kullanması, Buhârî ve eserinin bu dönemde şöhretinin Endülüs'e dahi ulaştığını göstermesi açısından önemlidir. İbnü'l-Cevzî de hadisçi kimliğinin etkisiyle tefsirinde Buhârî'ye ve eserine çokça atıfta bulunmuştur. Ayrıca *Sahîhayn* kavramının da tefsir ilminde yerleşmesine katkıda bulunmuştur.

Hadis ilminde Buhârî ve eserinin otoriteleşme süreci ile tefsir ilmindeki şöhret süreci mukayese edildiğinde, özellikle hicrî 4. ve 5. Asırlarda hadis ilmindekine nispeten tefsir ilmindeki sürecin daha yavaş ilerlediği görülmektedir. Bu da tefsir ilminin kendi geleneği ile açıklanabilir. Ayrıca bir âlimin farklı ilim dallarında otorite haline gelmesi oldukça nadir bir durumdur. Buhârî ve eserinin 6. asırdan sonraki dönemlerde daha da şöhretini arttırdığı söylenebilir. Ayrıca İslâmî ilimlerde referans gösterme kültürünün günümüze yakın bir dönemde tam olarak yerleştiği gerçeği de göz önüne alınmalıdır.

KAYNAKÇA

- Babanzâde, A. N. (1982). *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*. Ankara: DİB Yayınları.
- Başaran, S. (2007). İbn Hazm'ın Sahihân Eleştirisi. *Hadis Literatürü Araştırmaları*. (haz. Salih Özer-Sabri Kızılkaya). Ankara: Kitabiyât, s. 183-203.
- Bağcı, H. M. (2003). "Hadis Çalışmalarının Gerileme Dönemlerinde Hadiste İctihad Kapısının Kapatılması Sorunu". *İslâmın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri Sempozyumu-2001*. Ankara, s. 541-573
- ..... (2007). "el-Kütübi's-Sitte Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Otoritesini Oluşturan Faktörler". *İslâmî İlimler Dergisi*, 2/2, s. 123-159.
- Berg, H. (2018). Hadis Tenkîdi. (çev. Dilek Tekin, İshak Emin Aktepe). *Hadis Tetkikleri Dergisi*, XVI/2, 107-167.
- Bilen, M. (2007). İbn Hacer'in Dârekutnî'nin Buhârî'ye Yönelik Tenkitleriyle İlgili Değerlendirmeleri, *Hadis Literatürü Araştırmaları*. (haz. Salih Özer-Sabri Kızılkaya). Ankara: Kitabiyât, s. 245-288.
- Birişik, A. (1999). "İbn Atıyye el-Endelûsî". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 19/338-340. İstanbul: TDV
- Brown, J. A.C. (2007). İlk Muteber Hadis Mecmualarının Tenkidi: ed-Dârekutnî'nin Sahîhayn'a Yönelik Düzeltileri. (çev. Salih Özer). *Hadis Literatürü Araştırmaları*, Ankara: Kitabiyât, s. 143-182.
- Cerrahoğlu, İ. (1996). Tefsir Tarihi. 2 Cilt. Ankara: Fecr Yayınevi.
- Çakın, K. (1997). Buhari'nin Otoritesini Kazanma Süreci. *İslâmî Araştırmalar*, 10/1,2,3, 100-109.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer. (1985). *el-İltizamât ve't-Tettebbu'*. (thk. Ebû Abdurrahman Mukbil b. Hâdî). Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Dâvûd b. Muhammed el-Karsî. (2014). Şerhu Usûli'l-Hadîs. (çev. Abdüssamet Yalçın). İstanbul: Dua Yayıncılık.
- Eren M. (2003). *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları*, Konya: Nükte Kitap, s. 64-76.
- Erkaya, M. (2007). "İbn Mâce ve Eser Karizmasının Oluşumu". *İslâmî İlimler Dergisi*, 2/2, s. 161-212.
- Ertekin C. vd. (2002). *Bilimsel Araştırmada Etik ve Sorunları*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.
- Gültekin, H. (2016). "Şii Âlim Şerif er-Râdî'nin Hayatı ve Hadis Konusundaki Görüşleri". *Marife*. 16/1, s. 133-155.
- Hâkim, Ebû Abdillah en-Nisâbü'rî. (trs.). *el-Müstedrek ale's-sahîhayn*. 4 Cilt. (thk. Yusuf el-Ma'raşlı). Beyrut: Dârü'l-Ma'rife.

..... (2003). *el-Medhâl ilâ Marifet-i Kitab el-İklîl*. (thk. Ahmed Faris es-Selûm). Beyrut: Dâru İbn Hazm.

Hatiboğlu M. S. (2007). Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri, *Hadis Literatürü Araştırmaları*. (haz. Salih Özer-Sabri Kızılkaya). Ankara: Kitâbiyât, s. 15-44.

İbn Adî, Ebû Ahmed el-Cürcânî. (1997). *el-Kâmil fî Du'afâi'r-Ricâl*, (thk. Âdil Ahmed Abdi'l-Mevcûd, Ali Muhammed Muavvid). Beyrut: Kütübü'l-İlmiyye.

İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. (1419). 9 Cilt. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîz*. (thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib). Suudi Arabistan: Mektebetü Nezzâr.

İbn Ebû Zemenîn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh. (2002). *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîz*. 5 Cilt. (thk. Hüseyin b. Ukkâşe), Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse.

İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân el-Büsîfî. (1973). *es-Sikât*. 9 Cilt. (thk. Muhammed Abdü'l-muîd Hân). Haydarâbâd: Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmaniyye.

İbn Kutluboğa, Abdullah es-Sûdûnî el-Cemâlî. (1999). *Hâşiyetü İbn Kutluboğa (el-Kavlu'l-Mubteker alâ Şerhi Nuhbeti'l-Fiker)*. Riyad: Dâru'l-Vatan.

İbn Mende, Muhammed b. İshak b. Yahya. (1985). *Kitabu'l-İman*. 2 Cilt. (thk. Ali b. Muhammed b. Nâsır el-Fakîhî). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali el-Bağdâdî. (1997). *Kitâbu'l-Mevzûât mine'l-Ehâdîsi'l-Merfûât*. 3 Cilt. (thk. Nurettin Boyacılar). Riyad: Edvâu's-Selef.

..... (2005). *Câmiu'l-Mesânîd*. (thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb) . Beyrut: Mektebetü'r-Rüşd.

..... (1404). *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*. 9 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî.

İbnü'l-Kayserânî, Tâhir b. Ali el-Makdisî. (1984). *Şürütü'l-Eimmeti's-Sitte*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.

..... (h. 1405). *el-Cem' beyne Ricâli's-Sahîhayn*, Beyrut.

İbnü's-Salah, Osman b. Abdurrahman. (1986). Mukaddime. (thk. Nureddin İtr). Beyrut: Dârü'l-Fikr.

Jusupov, M. (2015). "Maturidi'nin Te'vilâtü'l-Kur'an Adlı Eserinde Bazı Hadis Kavramlarının Kullanılışı: Nisa Suresi Örneği", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 3, s. 71-91.

Kadı İyâz, Ebü'l-Fadl İyâz b. Musa. (trs.). *Meşâriku'l-Envâr alâ Sihâhi'l-Âsâr*. 2 Cilt. Tunus: el-Mektebetü'l-Atîkiyye.

Kahraman, H. (2010). "Hadisin Mâtürîdî Kültüründeki Yeri ve İmam Mâtürîdî'nin Hadis Yorumu", *Milel ve Nihal*, 7(2), s. 141-171.

Kandemir, M. Y. (1995). Sahîhayn'a Yöneltilen Tenkitlerin Değeri, *Sünnetin Dindeki Yeri*, İstanbul: Ensar Neşriyat, s. 335-376.

Kartal, A. (2015). *el-İlelu'l-Mütenâhiye fî'l-Ehâdîsi'l-Vâhiye Adlı Eseri Işığında İbnu'l-Cevzî'nin Cerh ve Ta'dil Metodu*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

el-Mâverîdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. (trs.). *en-Nüket ve'l-Uyûn*. 6 Cilt. (thk. es-Seyyid İbn Abdilmaksûd b. Abdurrahim). Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.

Mekkî b. Ebî Tâlib Ebû Muhammed el-Kaysî el-Endelüsî. (2008). 13 Cilt. *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye fî İlmi Me'âni'l-Kur'ân ve Tefsîrihî ve Ahkâmihî ve Cümelin min Fünûni 'Ulûmih*. Birleşik Arap Emirlikleri: Mecmû'ati Bu'ûsi'l-Kitâbi ve'l-Sünne.

Nazlıgül, H. (2005). "Hadislerin Kaynak Değerini Tespitte İçtihat Tartışmaları". *Marife*, 5/1, s. 9-33.

Nevevî, Muhyiddin Ebu Zekerriyya Yahya b. Şeref. (1985). *et-Takrîb*. (thk. Muhammed Osman el-Huşet). Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî.

- Nîsâbü'rî, Ebü'l-Kasım Necmüddîn Mahmûd b. Ebi'l-Hasen. (1415). *İcâzü'l-Beyân 'an Me'âni'l-Kur'ân*. 2 Cilt. (thk. Hanîf b. Hasen el-Kâsimî). Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.
- Özafşar, M. E. (1999). "Rivâyet İlimlerinde Eser Karizması ve Müslim'in el-Câmiu's-Sahîh'i", *AÜİFD*, XXXIX, s. 287-356.
- Özer, Salih. (2007). "İbn Teymiye'nin Sahihayn'a Yönelik Tedkikleri". *Hadis Literatürü Araştırmaları*, (haz. Salih Özer-Sabri Kızılkaya). Ankara: Kitabiyât, s. 205-244.
- Öztoprak, M. (2013). Endülüs Hadisçiliğinde Sahihayn Algısı ve Doğu İslâm Dünyasıyla Karşılaştırılması. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, 34, s. 109-136.
- Polat, S. (1996). "Buhârî'nin Sahîh'ine Yapılan Tenkitler", *Uluslararası Sempozyum*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, s. 85-87.
- Sakallı, T. (1996). *Hadis Tartışmaları, İbn Hacer-Bedruddin Aynî*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Sa'lebî, Ebü İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nîsâbü'rî. (2002). *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîru'l-Kur'ân*. 10 Cilt. (thk. Ebü Muhammed Âşûr). Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Sem'anî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed el-Mervezî. (1997). *Tefsîru'l-Kur'ân*. 6 Cilt. (thk. Yâsir b. İbrahim, Ganim b. Abbâs). Riyâd: Dâru'l-Vatan.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. (2019). *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevâvî*. 2 Cilt. (çev. Muhammed Enes Topgöl, Faik Akçaoğlu). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Sülemî, Muhammed b. el-Hüseyn en-Nîsâbü'rî. (2001). *Hakâiku't-Tefsîr*. 2 Cilt. (thk. Seyyid İmrân). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr el-Bağdâdî. (2000). 24 Cilt. *Câmiü'l-Beyân an Te'vîli Âyâtî'l-Kur'ân*. (thk. Ahmed Muhammed Şâkir). Beyrut: Müessesetü'r-Risale.
- Terzioğlu D. (2007). Bir Tercüme ve Bir İntihal Vakası: Ya da İbn Teymiyye'nin Siyâsetü's-Şer'iyye'sini Osmanlıcaya Kim(ler), Nasıl Aktardı?. *Türklük Bilgisi Araştırmaları (TUBA)*, 31/II, 247-275.
- Tuğlu, N. (2012). "Eser Karizması mı Musannif Karizması mı?". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17:2, s. 51-70.
- Tüsterî, Ebü Muhammed Sehl b. Abdillâh. (1423). *Tefsîr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Yerkazan, H. (2017). "Zemahşerî'nin Eserlerinde Bulunan Hadîslerin Kaynakları". *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 8, s.273-310
- Yıldırım, E. (2006). Süyûtî'ye Yöneltilen Suçlamalar (Sehâvî-Süyûtî Çekişmesi Bağlamında). *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, X/2, 153-179.
- Yücel, A. (2014). "Hadis İlminin Ortaya Çıkışı Ve Diğer İslâmî İlimlerle İlişkisi (Rivâyet Dönemi/İlk Üç Asır)", *İslâmî İlimlerde Metodoloji-IV Temel İslâm İlimlerinin Ortaya Çıkışı ve Birbirleriyle İlişkileri*, Edt. İlyas Çelebi, İstanbul: Ensar Yayınları.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. (trs.). *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûnu'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*. 4 Cilt. (thk. Abdürrezzak el-Mehdî). Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.